

mely évfolyamok érhetőek el az Interneten, így elképzelhető, hogy a keresett cikk digitális formában nem áll rendelkezésre.

A kiadók az archiválás kérdését – jobb megoldás híján – egy kinyomtatott archív példány leadásával oldják meg, amelyet a könyvtár sok esetben éves kumulációban kap meg. A kiadók részéről felmerült mint hordozó a CD-ROM is, de ez az archiválás gondját csupán áthárítaná a könyvtárra. A kinyomtatott archív folyóiratok kérdése már csak azért is érdekes, mert a kiadókkal kötött licencszerződések legtöbbször megtiltják az elektronikus folyóiratok kinyomtatott változatainak könyvtárközi forgalmazását. Az elektronikus dokumentumok archiválásának problémája az egyre több, nyomtatással nem archiválható digitális és/vagy multimédia melléklet révén várhatóan rövidesen megoldódik.

Mivel az elektronikus szolgáltatás alapja nem egy saját szerver, hanem csupán a hozzáférés biztosítása a kiadók szerverein tárolt online folyó-

iratokhoz, az egyes folyóiratok olvasottságának egzakt mérésére a könyvtárnak nincs lehetősége. Jóllehet az ETH könyvtárban három munkaállomás áll az online folyóiratok olvasói rendelkezésére, ezek kihasználtságának mérése is hiábavaló lenne, mert az elektronikus kiadványok idő- és helyfüggetlenségének kiaknázása végett a kutatók nagyobb része saját szobájában tölti le az anyagokat. A kiadók sem szívesen adják ki az online folyóiratok használatára vonatkozó adatokat, így az ETH könyvtára kérdőívek segítségével kénytelen tájékozódni.

Az online folyóiratok szolgáltatásának visszhangja nagyon kedvező, s nagymértékben felkeltette a külső felhasználók érdeklődését is.

/KELLER, A.: Elektronische Zeitschriften in Bibliotheken. Ein Erfahrungsbericht aus der ETH-Bibliothek. = Nachrichten für Dokumentation, 48. köt. 3. sz. 1997. p. 131–136./

(Lengyel Monika)

A cserétől az üzletig

A könyvtárközi kölcsönzés térítéses szolgáltatásának történeti áttekintése – erkölcsi szempontból

A szerző, a Kongresszusi Könyvtár kölcsönzési részlegének vezetője őszintén bevallja, hogy volt idő, amikor erkölcstelennek tartotta, hogy pénzt kérjenek a könyvtárközi kölcsönzésért, beleértve a másolatküldést is. A könyvtárosok egész generációjával együtt sokáig abban a hitben élt, hogy a kölcsönzés kölcsönös bizalmon alapszik. Ugyanakkor nap mint nap értesül arról, hogy újabb könyvtárak térnek át a számlázásra, vagy növelik áraikat. Ezzel együtt nő a kölcsönzési igények száma, mintha a pénzmozgás ösztönzőként hatna.

Mielőtt álláspontját módosította volna, történeti kalandozásba fogott – elsősorban az amerikai könyvtárak tekintetében. A következő alapvető kérdésekre kereste a választ:

- Mindig kölcsönöztek-e a könyvtárak egymásnak, legalábbis az utóbbi időkben? Úgy tűnik, hogy igen, de a formális kölcsönzés viszonylag új keletű. Az első nyilvános felhívás a könyvtárközi kölcsönzési rendszer kialakítására 1898-ban látott napvilágot.
- Valóban működött-e a cserén alapuló kölcsönzés? Feltehetőleg soha nem volt egyensúly a kérő és a küldő könyvtárak között; erre utal az is, hogy a küldést egyes könyvtárak feladatává tették szigorú ellenőrzés mellett.
- Mi fedezte a kölcsönzés költségeit? Kezdetből fogva elégedetlenséget váltott ki, hogy általában a küldő könyvtárak működési keretéből fi-

zettek. A könyvtárak vezetői mindig szorgalmazták a szolgáltatás országos szintű támogatását, de egyelőre az USA-ban ezt nem sikerült megoldani, ellentétben Európával.

- Melyik volt az a pont, amelytől kezdve a könyvtárközi kölcsönzést vállalkozásnak, vagy legalábbis önköltséges tevékenységnek tekintették? A közvetlen felelősök mindig is gazdasági fogalmakban gondolkodtak: a kiadások mérhetőek, a hasznot a könyv beszerzési árával kell szembeállítani.
- Hogyan értékeljük ma azt, hogy a kölcsönzésért fizetünk egymásnak? Úgy tűnik, hogy a második világháború előtt a kölcsönzést a könyvtárosok költségekkel járó, hasznot hozó tevékenységnek tekintették, és nem tartották szegénynek, ha pénzt kérnek érte. A háború után a helyzet megváltozott, egy időben az ingyenes könyvtárközi kölcsönzés szent és sérthetetlen volt, és elítélték a számlázás ötletét. Manapság ismét a térítéskérés kerül előtérbe.

1898-ban a Kaliforniai Egyetem (Berkeley) körlevelet adott ki, amelyben értesítette a könyvtárakat, hogy bevezette a könyvek könyvtárközi kölcsönzését, és együttműködésre hívta fel őket. Egyrészt ugyanis egy könyvtár nem tudta az összes nála jelentkező tudományos igényt kielégíteni, másrészt mindig voltak gazdálkodási nehézségek. Már ekkor látható volt, hogy ez nem jótékony-

sági feladat. A kölcsönzés hamar jelentős teherré vált a részt vevő egyetemeken, a könyvtárosok keresni kezdték a kiadások csökkentésének módjait.

1913-ban a New York-i Columbia Egyetem könyvtárosa már figyelmeztetett arra, hogy a könyvtárközi kölcsönzés nem működhet szíveségből, önkéntes együttműködéses alapon. Vizsgálatai a felmerülő költségekre, azok megoszlására és a lehetséges elszámolási megoldásokra terjedtek ki. Legjobbnak a Porosz Állami Könyvtárban alkalmazott rendszert találta, amelyben nyilván tartották az egyes könyvtárak egymással szembeni tartozásait és követeléseit, és évenként kétszer kiegyenlítették őket.

Mivel a könyvtárak számának növekedésével a kölcsönzési igények száma inkább nőtt, mint csökkent, az amerikai egyetemi könyvtárosok azon kezdtek gondolkodni, hogy az állományok különbözősége miatt országos szinten erőforrás-megosztással kell a kérdést elméletileg megközelíteni.

1922-ben a Princetoni Egyetemi Könyvtár igazgatója kimondta, hogy egyértelműen üzleti tevékenységről van szó. 1926-ban az Amerikai Könyvtáros Egyesület fennállásának 50. évfordulója alkalmából tartott rendezvényen két szekció is a foglalkozott a könyvtárközi kölcsönzéssel. Szembetűnő a kérő könyvtárak bocsánatkérő viselkedése, annak hangsúlyozása, hogy csak végső esetben fordulnak más könyvtárhoz.

Az 1929. évi nagy gazdasági válság kiélezte ezt a problémát is: először fordult elő, hogy a nagy könyvtárak megoldást kerestek arra, hogy vagy megtéríttessék a nagy megrendelőkkel a költségeket, vagy csökkentsék a kölcsönzési kérések teljesítését. Erre az időre esnek a központi katalógusok építésére irányuló kezdeményezések is. 1932-ben a Kongresszusi Könyvtár megnyitotta állandó központi katalógus részlegét, ahol több mint 8 millió cédulát tartottak nyilván, hogy a legfontosabb kézikönyvek legalább egy példányának lelőhelye ismert legyen. Terjedtek a regionális katalógusok is. A megnyilvánulások ellentmondóak: egyrészt lelkesen érveltek a központi katalógusok és a közös beszerzések mellett, másrészt elítélték a kölcsönzési igények növekvő számát.

Ugyanebben az évben az Iowa State College könyvtárosa arról panaszkodik, hogy a nagy könyvtárakhoz érkező kérések száma mintegy hússzorosa a 15 évvel azelőttinek. Néhány nagy egyetemen a kölcsönzés költsége 4 dollár/kötet, ami olyan sok, hogy korlátozni kell a tevékenységet. Véleménye szerint kölcsönzési árat kell megállapítani úgy, hogy az fedezze a költségek egy részét, hasonlóan a Chemical Abstracts árához.

A költségtérítést egyre több könyvtár vezette be, először a Stanford Egyetem (1932), majd hamarosan – felülbírálván 34 évvel korábbi nézeteit –

a Kaliforniai Egyetem; ezt követte a Nebraskai Egyetem és mások. A térítés támogatói – többek között – gazdasági nehézségekre hivatkoztak, a kérők pedig sokallták a költségeket. Ismét felmerült egy országos szintű könyvtárközi kölcsönzési program szükségessége.

A második világháború idején nem foglalkoztak a témával. Az újabb fellendülés 1946-tól kezdődik, amikor ismét áradnak a kölcsönzési kérések országszerte, megint felmerül az erőforrás-megosztás gondolata, a dokumentumok cseréje minimális költség mellett. 1952-ben az Amerikai Könyvtáros Egyesület támogatásával a könyvtárközi kölcsönzés költségeiről készült tanulmány megkísérli kiszámítani, hány kölcsönzési tranzakció költségei szükségesek a könyv beszerzési árának és tárolási költségének ellensúlyozására. Ezt ma költséghatékonysági vizsgálatnak nevezzük. A tanulmány végül is nem tudott pontos feleletet adni a kérdésre, amely azóta is megválaszolatlan.

Az 1960-as évek közepére a kölcsönkérés és -adás a könyvtárak mindennapi feladatává vált, ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a könyvtárak sem szervezeti, sem anyagi vonatkozásban nem tudnak lépést tartani a fejlődéssel. Ismét felmerült az országos szabályozás kérdése, de tekintettel az amerikai könyvtári rendszer decentralizált jellegére, ezt nehéz lett volna központilag megoldani.

1972-ben a Cornell Egyetem vezető könyvtárosa foglalja össze a problémát, kiemelve, hogy a helyi és regionális szerződések működésképtelenek, és országos szinten sürgősen elő kell segíteni a költségek térítését. Ugyanakkor aggodalmát fejezi ki azért, hogy ha a könyvtárak elkezdenek egymásnak és olvasóiknak számlázni akkor, amikor a könyvtárközi kölcsönzés a könyvtári szolgáltatások szerves részévé vált, ez az intézkedés a felhasználók nemtetszését fogja kiváltani. Ez a tanulmány 1932 óta először kérdőjelezi meg a könyvtári szolgáltatások ingyenességének kérdését.

A könyvtári szolgáltatások térítésének ötlete első ízben a drága számítógépes adatbázisok használatakor merült fel, és gyorsan áterjedt a különböző tájékoztatásokra. Ugyanakkor az üzleti világ az információt árúnak tekintette, a kiadók pedig kezdték a könyvtárakat piaci versenytársként számon tartani. 1968-ban az egyik orvosi kiadó beperelte az Országos Orvosi Könyvtárat (NLM) a szerzői jog megsértése miatt, mivel egyes cikkekről rendszeresen fénymásolatot szolgáltatott. Kisebbségi pánik tört ki 1976-ban, amikor a Harvard Egyetem 8 dollárt kért egy könyv kölcsönzéséért. A térítést elsősorban nem a bevétel növelése indokolta, hanem gátat akartak szabni az igények növekedésének. A hír hallatán a Kutatóintézeti Könyvtárak Egyesülete (ARL) vizsgálatot folytatott 105 tagkönyvtára körében. Kiderült, hogy 8

könyvtár kért pénzt a kölcsönzésért, számuk növekedését nem várták az elkövetkező évekre. A vizsgálat nyomán a fizetés lebonyolítására az ARL kidolgozott egy kuponos rendszert.

Egy évezeden keresztül folyt a harc a kiadók és a könyvtárak között a könyvtárközi kölcsönzés keretében végzett fénymásolás miatt. A kérdést végül is az 1979-ben elfogadott új szerzői jogi törvény oldotta meg. Ennek értelmében egy könyvtár egy folyóirat utolsó öt évi anyagából öt cikkről kérhet másolatot jogsértés nélkül. Azt a problémát, hogy a könyvtárak pénzt kérhetnek a kölcsönzésért vagy a másolatért, nagyon óvatosan kezelték, senki sem akarta kimondani, hogy a könyvtárak üzletet látnak a dokumentumszolgáltatásban.

Más erők is munkálkodtak. 1967-ben életre hívták az OCLC-t, akkor Ohio College Library Centre néven, amely valójában egy országos központi online katalógussá bővült. Tizenkét évvel később üzembe helyezték az országos online könyvtárközi megrendelő rendszert. Az indulását követő évben a kölcsönző könyvtárosok már arról panaszkodtak, hogy munkájuk nagyüzemi futószalag rendszerű munkává vált. Az automatikus kérés-irányító rendszer elárasztotta a könyvtárakat.

Ezzel egy időben a Kutatóintézeti Könyvtárak Csoportjába (Research Libraries' Group = RLG) tömörült legnagyobb könyvtárak kialakították saját számítógépes hálózatukat (RLIN). Az RLG abban a hitben jött létre, hogy a közös online bibliográfiai rendszer, a koordinált beszerzési politika és a liberális könyvtárközi kölcsönzési szabályok segítenek

az drága kiadványok beszerzési költségének közös viselésében. A résztvevők azonban itt is rájöttek arra, hogy a békesség záloga, ha nem tartják pontosan számon azt, ki mennyit kért, és ki mennyit adott.

A számítógépes hálózatok az igények tömeges továbbítása mellett magukban hordozzák az elszámolási rendszer kialakításának lehetőségét is, mivel a számítógép egyben könyvelésre is alkalmas. Az oda-vissza kölcsönzések nyilvántartása a századforduló porosz rendszerére emlékeztet. Ez irányban tettek lépéseket az OCLC elszámolási rendszerének üzembe állításával, amelynek használata nem kötelező. Hasonló intézkedésekre később az RLIN is.

A számítógép használata a rendteremtés mellett ismét felveti a korábbi erkölcsi kérdést: van-e joga egy könyvtárnak, hogy egy könyv kölcsönadásáért pénzt kérjen a másik könyvtártól? A történeti áttekintés tanulsága szerint már 1922-ben elhangzott, hogy ez üzleti kérdés. A valóságban azonban minden könyvtár maga dönti el, miért kér pénzt, és mit ad ingyen. A történelem nem fog ítélni felettünk.

WRIGHT, C.: From barter to business – a moral history of charging for interlibrary loans. = Interlending & Document Supply, 25. köt. 2. sz. 1997. p. 51–56./

(Viszocsekné Péteri Éva)

Elektronikus dokumentumküldő szolgáltatás a heidelbergi egyetemi könyvtárban

A pénzügyi problémákkal küszködő könyvtárak legégetőbb problémája a növekvő számú és fokozottan specializálódó folyóiratokban fellelhető információ biztosítása a kutatás számára. A nehézségek leküzdése érdekében létrejött könyvtárközi együttműködések a különböző könyvtárakban megtalálható folyóiratok elektronikus úton történő szolgáltatását célozzák. Az általános németországi tendenciával szemben a heidelbergi egyetemi könyvtár *elektronikus dokumentumküldő* (Electronic Document Delivery) szolgáltatásának (EDSZ) kialakításával a probléma lokális megoldására törekedett.

A hagyományos szerepkörrel felruházott heidelbergi egyetemi könyvtár és a kis intézményi, illetve klinikai könyvtárak közötti együttműködés ellenére gyakoriak voltak a párhuzamos előfizetések, a folyóiratokhoz való hozzáférési nehézségek, míg a folyóirat-állomány túlságosan szétforgácsolódott az egyes könyvtárak között. A koordináció hiánya gazdaságtalan és rossz hatásfokú könyvtári rendszert eredményezett, amely nem elégítette ki az egyetem folyóirat-szükségletét.

A tanulságok figyelembevételével kidolgozott terv első lépéseként az egyetemi könyvtár orvosi és természettudományos részlegében – két klinikai könyvtár önkéntes csatlakozásával – központi folyóirat-állományt alakítottak ki, amely a kutatók számára a szakfolyóiratok szélesebb skáláját tette elérhetővé. Az így kialakított közös állomány alapján a folyamatosan megrendelt folyóiratok mellett egy minisztériumi pályázaton elnyert, eddig hiányzó, és könyvtárközi kölcsönzés útján beszerzett 60 folyóirat képezte. A koncepció megvalósítására kialakított EDSZ a földrajzi távolságok áthidalását, a cikkek elektronikus úton történő megrendelését és olvasóhoz juttatását szolgálja. A rendszerben részt vevő, Internetre kapcsolt számítógépek fel-